

εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς θρησκευτικῆς ἐκείνης φιλοσοφίας, ἣτις ἐκυριαρχήσεν ἐν τε τῷ χριστιανικῷ, τῷ ἰουδαϊκῷ καὶ τῷ μωαμεθανικῷ κόσμῳ ἐπὶ 17 ὄλους αἰῶνας, ὡς καὶ τὸ νέον ἐν τῷ φιλοσοφικῷ ἔργῳ τοῦ Σπινόζα εἶναι ὅτι ἀνέτρεψε τὸ ἔργον τοῦ Φίλωνος.

Τοιοῦτον ἐν ἀδρομερεστάτῃ περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος διτόμου συγγράμματος, ὅπερ, ἀποτελοῦν τὸ ἄριστον καὶ διεξοδικώτατον ἔργον περὶ τοῦ Φίλωνος, εἶναι χρησιμώτατον, οὐ μόνον εἰς τὸν μελετητὴν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν θεολόγον καὶ τὸν ἠθικολόγον καὶ τὸν κοινωνιολόγον καὶ τὸν θρησκευτολόγον καὶ εἰς τὸν ἱστορικὸν ἐν γένει.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Γεωργίου Α. Μέγα, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία. Ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ σχέσις πρὸς τὴν οἰκοδομίαν ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς. Σελίδες 133 μετὰ 18 πινάκων καὶ 75 εἰκόνων ἐκτὸς κειμένου.* Ἐκδοσις Ὑπουργείου Ἀνοικοδομήσεως, ἀρ. 37.

Ὁ συγγραφεὺς δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐρευνητὴς τῆς λαϊκῆς κατοικίας οὐχὶ μόνον διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γεωσύνθησον γενικώτερον. Ἔχει ἐκδώσει ἤδη τὰς Θρακικὰς οἰκίσεις, τὰς Θεσσαλικὰς οἰκίσεις, τὰς οἰκίσεις τῆς Λήμνου, τὴν Λαϊκὴν κατοικίαν τῆς Δωδεκανήσου. Ὡς ἐκ τῶν παραπομπῶν του φαίνεται, ἔχει ἀνεκδότους καὶ ἄλλας ὁμοίας ἐργασίας.

Εἰς τὸ ὑπὸ κρίσιν βιβλίον ὁ συγγραφεὺς μελετᾷ κατὰ πρῶτον τὴν Ἑλληνικὴν λαϊκὴν κατοικίαν, ἐν συνεχείᾳ δ' ἐρευνᾷ καὶ τὰς κατοικίας τῶν πέριξ λαῶν, πρὸς αἷς ἀναζητεῖ νὰ διαπιστώσῃ ὁμοιότητας ἢ διαφοράς. Ἐξετάζει ἀρκούντως ἐκτενῶς τὴν Βουλγαρικὴν οἰκίαν, ἀκολουθῶν τὴν Γιουγκοσλαβικὴν καὶ ἐν τέλει τὰς οἰκίσεις τῶν Ἀλβανῶν.

Ὁ κ. Μέγας εἶναι ἐπιστημονικῶς κατηρτισμένος καὶ πρακτικῶς ἐξησημένος ἐρευνητὴς ὅσον ἴσως πολὺ ὀλίγοι ἐν τῷ προκειμένῳ θέματι. Αἱ περιγραφαὶ του εἶναι βραχεῖαι, ἀκριβεῖς καὶ στοχάζονται πάντοτε τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν. Εἶναι βεβαίως πάντοτε ὁ λαογράφος ἐρευνητὴς, ἀλλ' ἔχει ἤδη προσαποκτήσει καὶ τὸ μέγιστον ἴσως μέρος τοῦ εἰδικοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος. Εἶναι δὲ εὐτύχημα, ὅτι εἰς τὸ παρὸν βιβλίον τὰ σχέδια ἔχουσιν ἐκτελεσθῆ, μερίμνη τοῦ Ὑπουργείου Ἀνοικοδομήσεως, ὑπὸ τοῦ κ. Σ. Σκέπερς. Οὕτω τὸ βιβλίον παρουσιάζεται ἐξαιρετικῶς ἄρτιον, πρᾶγμα οὐχὶ σύνηθες εἰς τὰ τοιοῦτου εἶδους βιβλία, τὰ ἀπαιτοῦντα συνεργασίαν πλείονων εἰδικῶν.

Εἰς τὰς θεμελιώδεις ὑποδιαίρεσεις τῆς νεοελληνικῆς οἰκίας προβαίνει ὁ συγγραφεὺς βάσει τῆς στέγης καὶ τῆς προσόψεως, ὅπου τοποθετοῦνται ἡ κυρία θύρα καὶ ἐνδεχομένως τὸ προστώφον. Οὕτω διαιρεῖ τὸ ὕλικόν του εἰς οἰκίας μὲ ἀμφικλινῆ ἢ ἀετοειδῆ στέγην καὶ εἰς ἐπιπεδοστέγους οἰκίας, ὡσαύτως δὲ εἰς στενομετώπους, ὅταν ἔχωσι τὴν πρόσοψιν εἰς μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ εὐρυμετώπους, ὅταν συμβαίῃ τὸ ἑναντίον. Δι' ἐπιμελοῦς παρακολουθήσεως προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ, ὡς συμβαινούσας βάσει τῶν θεμελιωδῶν τύπων ἀρχῶν, τὰς προσαυξήσεις εἰς ᾧχρον καὶ ἐπιζητεῖ νὰ ἐντάξῃ εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατηγορίαν τοὺς ἀπαντῶντας τύπους λαϊκῶν κατοικιῶν.

Δεδομένου ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπιζητεῖ νὰ φθάσῃ εἰς καταγωγὴν τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δὴ τῆς ἀπωτάτης, ἀποτελεῖ κατὰ τὴν γνώμην μου ἀτυχίαν τὸ γεγονός, ὅτι ἀπεφάσισε νὰ ἀποκλείσῃ ἐκ τῆς μελέτης του τὰς κυκλικὰς καὶ κυρίως τὰς καμπυλογράμμους κατοικίας (σελ. 6 καὶ 44). Εἶναι ἀληθές, ὅτι περιγραφικῶς ἔχει ἐρευνήσῃ καὶ ταύτας ἀλλαχοῦ (Θεσσαλικαὶ οἰκῆσεις, σ. 10 - 16), ἀλλ' ἐδῶ ἦτο ὁ τόπος νὰ ἀναλυθοῦν λεπτομερέστερον καὶ ὡς κατόψεις καὶ ὡς τρόπος οἰκοδομῆς (πάσσαλοι καὶ πλεκτὴ κατασκευή, λίθινα θεμέλια καὶ πλίνθοι, ξύλινοι σκελετοὶ καὶ ἔμφραξις ἐκ πλίνθων κ.ο.κ.). Τὸ γεγονός, ὅτι κατέχομεν ἐκ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς ἀναλόγους οἰκῆσεις, καὶ δὴ ἐπιχωριαζούσας εἰς τὰ αὐτὰ μέρη, καθιστᾷ τὴν τοιαύτην ἔρευναν ἐνδιαφέρουσαν. Ἐγὼ δὲν πιστεύω εἰς τὸ θεωρητικὸν κατασκευάσμα στρογγύλη - ἑλλειψοειδῆς - τετράπλευρος κατοικία. Τὸ γωνιακὸν κατασκευάσμα φαίνεται ἐξ ἴσου ἀρχέγονον, τοῦλάχιστον ὡς καὶ τὰ λοιπὰ, ἂν μὴ καὶ τὸ μᾶλλον ἀρχέγονον πάντων. Παντοῦ ἐν Ἑλλάδι, ἀπὸ Μακεδονίας μέχρι Κρήτης, ἦδη αἱ νεολιθικαὶ κατοικίαι ἐμφανίζονται ὀρθογώνιοι. Τοπικῶς ὅμως καὶ λόγῳ εἰδικῶν συνθηκῶν ἐμφανίζονται σποραδικῶς καὶ τὰ ἄλλα δύο σχήματα. Ἐκ τούτων ἡ μὲν κυκλικὴ καλύβη προσιδιάζει εἰς πᾶσαν ἐποχὴν, τὰ δὲ καμπυλόγραμμα οἰκῆματα ἀνήκουν κυριώτατα εἰς τὴν Μεσοελλαδικὴν περίοδον (2000 - 1600 π.Χ.). Ὁ τελείως ὠοειδῆς τύπος εἶναι σπανιώτατος, ἴσως ἀποτελέσμα ἐντελῶς εἰδικῶν συνθηκῶν. Δύο μόνον ἀσφαλῆ παραδείγματα γνωρίζομεν, τὸ τοῦ Χαμαιζίου (Κρήτη) καὶ τὸ τοῦ Ρηνίου (Θεσσαλία)¹. Ὁ κυκλικὸς ὡσαύτως τύπος θεωρῶ, ὅτι μόνον ὡς σποραδικὴ ἐξαιρέσις ὑπῆρξεν, οὐχὶ δι' ὀλοκλήρους συνοικισμούς. Τὸ περίφημον καταστᾶν «στρώμα τῶν κυκλικῶν κτισμάτων» τοῦ Ὁρχομενοῦ ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι οὐχὶ Νεολιθικόν, ἀλλὰ τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἐγὼ δὲ προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ κατοικιῶν, ἀλλὰ περὶ σιτοβολῶν². Αἱ χρο-

¹ Ὁρα H. Hansen, *Early Civilisation in Thessaly*, 1933, σ. 101 - 102 καὶ σμ. 41.

² B.C.H., 70, 1946, σ. 337 ἐξ., ἐνθα καὶ λόγος περὶ κυκλικῶν καὶ καμπυλοσχημῶν κτισμάτων.

κῶς τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς Μακεδονίας, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν ἀκριβῶς μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ τελευταίου πολέμου¹, ἀπέδειξαν ὡς συνήθη τρόπον κατασκευῆς τῶν παλαιωτάτων κατοικιῶν τῆς περιοχῆς (αἰτίνες εἶναι ὀρθογώνιοι λίθινα θεμέλια καὶ ἐντὸς αὐτῶν πεπηγμένους πασσάλους ὡς σκελετὸν πληρούμενον δι' ὤμων πλίνθων. Εἰς ἣ καὶ περισσότεροι πάσσαλοι ἐκτὸς τῶν θεμελιῶν καὶ παρὰ ταῦτα, ἐρμηνεύονται ὡς ὑπόστεγα, ὅπου, κατὰ τὰ παρατηρηθέντα ὀργανικὰ λείψανα, ἔκειτο τὸ μαγειρεῖον. Ὁ προϊστορικὸς ἀρχαιολόγος περιμένει ἐνταῦθα βοήθειαν, τοῦλάχιστον δι' ἀπλᾶς ἀναλογίας (ἐξάφτησις εἶναι δύσκολον νὰ ἀποδειχθῆ), παρὰ τοῦ λαογράφου. Ἐπιπλέον, διὰ τὰ ἐρμηνευθῶν τὰ καμπυλόγραμμα κτίσματα τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος, ἀνεζητοῦντο ἀναλογίαι σημεριναὶ ἐκ Γαλικίας ἢ ἐξ Ἀστουρίας. Σήμερον παρέμπουν ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰς Νεολληνικὰ παραλλήλα, ὅσοι ἔτυχε νὰ γνωρίσουν τινὰ ἐξ αὐτῶν². Διὰ τοῦτο νομίζω ὅτι εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψις λεπτομεροῦς πραγματείας καὶ τῶν πρωτογόνων μὴ γωνιωδῶν οἰκημάτων εἰς ἓν βιβλίον εἰδικὸν καὶ παρ' ἀναμφισβητήτου εἰδικοῦ γραφέν, ὡς εἶναι τὸ παρὸν πόνημα τοῦ κ. Μέγα. Σήμερον ὁ προϊστορικὸς ἀρχαιολόγος περιμένει ἀπὸ τὸν λαογράφον σημαντικωτάτην βοήθειαν. Ἀπόδειξις εἶναι, ὅτι οἱ κυκλικὸι σιτοβολῶνες (ρογοὶ ἐν Ἀρκαδίᾳ—ἡ λέξις εἶναι ἀρχαία—καὶ κουφίνες ἐν Θεσσαλίᾳ) διατηροῦνται καὶ μέχρι σήμερον, ὡς μᾶς διδάσκει ὁ κ. Μέγας εἰς τὰς Θεσσαλικὰς οἰκῆσεις³.

Ὅλαι αἱ περὶ τῆς λαϊκῆς κατοικίας ἐργασίαι τοῦ κ. Μέγα θὰ παραμείνουν ὡς ἔργα μονίμου ἀξίας, δεδομένου ὅτι ἀποτελοῦσιν εὐσυνείδητον καὶ ἐπιστημονικῶς ἀπηρεθισμένην συναγωγὴν τῆς πρώτης ὕλης. Εἶναι τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὰς δημοσιεύσεις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ ἀρχαιολογίᾳ, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Wace ἐν τῷ τελευταίῳ βιβλίῳ του λέγει: «Αἱ περὶ τῶν ἀνασκαφῶν ἐκθέσεις εἶναι διαρκοῦς ἀξίας. Εἶναι τῷ ὄντι τὰ ἀντίστοιχα τῶν ἀρχικῶν χειρογράφων, προκειμένου περὶ τοῦ κειμένου ἀρχαίου τινὸς συγγραφέως, ἐνῶ αἱ πραγματεῖαι καὶ μελέται δύνανται νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὰς ὑποσημειώσεις τῶν σχολιαστῶν, οἵτινες ἐνίοτε δὲν συμβαίνει νὰ συλλάβουν τὴν ἔννοιαν ἑνὸς συγγραφέως καὶ ἐπιζητοῦσι διὰ τοῦτο νὰ διορθώσωσι τὸ κείμενον⁴». Οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὸ θεωρητικὸν μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Μέγα φυσικὸν εἶναι νὰ ὑπόκειται εἰς ἀμφιβολίας ἢ ἀντιρρο-

¹ W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939.

² *Gnomon*, 4, 1928, σ. 125, περὶ τῶν παραλλήλων Ἀστουρίας καὶ Γαλικίας. Hansen, ἐ.ά., εἰκ. 19 (σ. 40), καλύβη στρογγύλη ἐκ Θεσσαλίας. *Archæology*, Summer 1948, σ. 96-97, οἰκία ἐκ Γραβιάς ἐκ ξυλοπλέγματος καὶ πηλόχριστος.

³ Ὅρα τὴν μνημονυθεῖσαν μελέτην μου *Greniers de l'Helladique Ancien*, BCH, 70 σ. 343-344.

⁴ A. Wace, *Mycenæ*, Princeton 1949, σ. 139.

σεις ἢ καὶ διαφορίας. Λεπτομερῆς συζήτησις τῶν πορισμάτων τοῦ συγγραφέως, καθ' ἃ ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ οἰκία, καὶ δὴ καὶ ὁ τύπος τοῦ Μυκηναϊκοῦ μεγάρου καὶ τῆς παστάδος, διατηροῦνται μέχρι σήμερον ἐν τῇ λαϊκῇ ἀρχιτεκτονικῇ, θὰ ὑπερέβαινε κατὰ πολὺ τὴν ζητηθεῖσαν ἕκτασιν τοῦ παρόντος σημειώματος. Κεφαλαιωδῶς μόνον θὰ τόνισωμεν τὰ ἀκόλουθα: Ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἐπαινετὴ ἡ πρόθεσις τοῦ συγγραφέως, ὅπως ἀποδείξῃ εὐρείαν τὴν διατήρησιν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, δὲν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι οὕτω φαίνεται νὰ συμβαίη. Ἴσως μεμονωμένα σημεῖα ἀποδειχθῶσι βραδύτερον ὡς συναπτόμενα πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Ἄλλὰ τὸ ζήτημα τῆς κατοικίας, ἀνήκον εἰς τὰς θεμελιώδεις, ἀλλὰ καὶ στοιχειώδεις ἐμφανίσεις τῆς ἀνθρωπίνης προόδου, εἶναι διὰ τοῦτο ἐν τῶν δυσκολωτέρων.

Ὁ κ. Μέγας στηρίζεται εἰς τὸ βασικὸν βιβλίον τοῦ Franz Oelmann, Haus und Hof im Altertum (1927) πρὸς γενικὴν ἔκφρασιν τῆς θεωρίας του. Πράγματι, κατὰ τὴν δύσκολον ἔρευναν τοῦ προβλήματος τῆς ἀνθρωπίνης κατοικίας, ἕκαστος ἔρευνητής, ὁ ἀρχιτέκτων, ὁ ἀρχαιολόγος, ὁ ἐθνολόγος ἢ ὁ λαογράφος, βλέπουσι τὸ πρόβλημα κατὰ τὰ ἴδια ἕκαστος κριτήρια. Ὁ Oelmann ἐπειράθη νὰ πραγματευθῆ ριζικῶς τὸ θέμα, λαβὼν ὑπ' ὄψιν πάντων τῶν λαῶν καὶ πασῶν τῶν ἐποχῶν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν¹. Βασικὸν κριτήριον ἐκλέγει ὁ Oelmann τὸ σχῆμα τοῦ οἰκιακοῦ χώρου, βασικὴν δ' ἐξήγησιν τῶν τύπων δέχεται τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας: Ἡ ἐπιπεδόστεγος οἰκία εἶναι γέννημα τῶν θερμῶν κλιμάτων, ἡ δὲ ἀμφικλινῆς τῶν ὑετωδῶν (βορείων ἢ τροπικῶν ἀδιαφόρων). Τὴν ἐξευρεθεῖσαν τυπικὴν ἐξέλιξιν: στρογγύλη—γωνιώδης—μεικτὴ κατοικία (=ὠσειδῆς καὶ ἀψιδωτὴ, ἐκ τοῦ κεντρικοῦ χώρου—ὀρθογωνίου—καὶ τῶν βοηθητικῶν—καμπυλογραμμῶν—ἀναπτυχθεῖσα), θεωρεῖ καὶ χρονικῶς ἀναπτυσσομένην κατὰ τὴν αὐτὴν σειράν. Οὕτως ὁμως ἀποβαίνει δογματικὸς. Εἶπον ἤδη (καὶ οὔτε ὁ πρῶτος, οὔτε ὁ μόνος εἶμαι), ὅτι ἐξ Ἑλλάδος τοῦλάχιστον, ἣτις παρουσιάζει τὸν μέγιστον καὶ παλαιότατον συνεχῆ πολιτισμὸν ἐν Εὐρώπῃ, δὲν βεβαιοῦται τὸ πρᾶγμα.

Ὅμοιως ὁ Oelmann θεωρεῖ τὴν οἰκίαν ὡς τὸν πυρῆνα πάσης ἄλλης ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς. Καὶ τοῦτο ὁμως εἶναι ἀξιοματικόν. Πρέπει νὰ γίνῃ ἴσως διάκρισις μεταξὺ τῆς λαϊκῆς οἰκίας καὶ τοῦ ἀνακτόρου ἢ τοῦ μεγάρου τῶν προκρίτων. Διὰ τὰ τελευταῖα ὁ πολὺς Koldewey ὑπεστήριξεν, ὅτι κατάγονται ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, τοῦ φέροντος πύλην, συνοδευομένην ὑπὸ δύο πυργοειδῶν κατασκευῶν. Ὁλόκληρος ἡ Ἀσσυροβαβυλωνιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἠρμηνεύθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Οὐχὶ λοιπὸν τὸ κλίμα, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη τῆς ἀσφαλείας ὑπῆρξεν ἐνταῦθα ὁ θεμελιώδης παράγων, ἐφ' ᾧ καὶ διαφέρουν ἀκόμη αἱ ἀρχοντικαὶ κατοικίαι τῶν σημερινῶν Ἰρακηνῶν Ἀράβων ἀπὸ τὰς τῶν λοιπῶν συνανθρωπῶν των.

¹ Πρβλ. τὴν κριτικὴν τοῦ O. Reuther, Gnomon, 4, 1928, σ. 124-127.

Ἔστι τὸ κλίμα εἶναι θεμελιωδέστατος παράγων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κατοικίας, γνώμη τὴν ὁποίαν δικαίως ἐγκολποῦται καὶ ὁ κ. Μέγας, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀναμφισβήτητον. Τὸ κλασσικώτερον ἴσως παράδειγμα παρέχει ὁ παμπάλαιος πολιτισμὸς τῆς Μεσοποταμίας (ἐξ Αἰγύπτου στερούμεθα σχεδὸν πλήρως οἰκημάτων τῆς παλαιολιθικῆς περιόδου καὶ μόνον ἀπὸ τοῦ Μεσαίου Βασιλείου ἔχομεν ἐπαρκῆ λείψανα συνοικισμῶν). Ἐκ τῶν οἰκιῶν τῆς παμπάλαιας πόλεως Σουρουπάκ, «ἥτις ἦτο ἤδη γηραιά, ὅταν ἔγινεν ὁ κατακλυσμός», μέχρι τῶν οἰκιῶν τῆς νεοβαβυλωνιακῆς περιόδου τοῦ βίου π.Χ. αἰῶνος, ὁπότε ἡ Βαβυλὼν πίπτει διὰ τῶν Περσῶν, ὁ τύπος τῆς οἰκίας παραμένει ἀμετάβλητος¹. Θεμελιώδης παράγων ὑπῆρξε τὸ κλίμα, τοῦ ὁποίου τὸ θέρος, διαρκείας 8 μηνῶν κατ' ἔτος, εἶναι εἰς ὁρισμένους μῆνας ἀυτόχρημα ἀνυπόφορον, ἀφοῦ ἡ θερμότης ὑπὸ τὸν ἥλιον φθάνει μέχρις 60 βαθμῶν. Αἱ συνθῆκαι αὗται ἐδημιούργησαν τύπον εὐρυμέτρου οἰκίας, τῆς ὁποίας οἱ κύριοι χώροι ἀνοίγονται πάντοτε πρὸς Βορρᾶν ἐπὶ μαῖς κεντρικῆς ἀθλῆς, ἥτοι ἐπὶ τοῦ μέρους ὁπόθεν δὲν δύναται νὰ εἰσέλθῃ ὁ ἥλιος καὶ ὁπόθεν πνέει ὁ δροσιστικὸς ἄνεμος. Ἐκεῖ πρέπει ἡ πρόσσις νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατόν πλατεῖα, διὰ τοῦτο ἡ οἰκία γίνεται εὐρυμέτρος. Εἰς ὁρισμένους μάλιστα χώρους τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ναβουχοδονόσορος βλέπομεν καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τοῦ Λιβάν, ἥτοι τοξωτῆς στοᾶς, ἥτις ἀνοίγεται πρὸ τῆς προσόψεως τῆς οἰκίας πάντοτε πρὸς Βορρᾶν. Συμβαίνει δηλαδὴ τὸ αὐτό, ὅπερ βλέπομεν εἰς τὸν τύπον τοῦ Μεγάλου παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ κατ' ἀντίθετον ἀκριβῶς προσανατολισμόν, δεδομένου ὅτι πάντων σχεδὸν τῶν Θεσσαλικῶν καὶ Μυκηναϊκῶν μεγάρων, παρατηροῦμεν ὅτι αἱ προσόψεις εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν πρὸς Νότον. Ἐχω ὡσαύτως τονίσει τὸ γεγονός, ὅτι οὐ μόνον τὰ ἀνάκτορα, ἀλλὰ καὶ ἡ λοιπὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐν Κρήτῃ, ὅπου τὸ κλίμα εἶναι θερμόν, προσανατολίζονται κατὰ τὸν ἄξονα Βορρᾶ - Νότου. Οἱ κυριώτατοι χώροι διαμονῆς, ἐφωδιασμένοι διὰ πολυθύρων καὶ στοᾶς, ἀνοίγονται ὡσαύτως πρὸς Βορρᾶν εἰς τὰ ἀνάκτορα Φαιστοῦ καὶ Μαλίων καὶ εἰς μέγαρον ὡς τὸ τοῦ Σκλαβοκάμπου².

Ἦδη ὅμως εἰς τὴν Βαβυλωνίαν ἐπιδροῦν καὶ ἄλλοι, εἰδικῆς φύσεως παράγοντες, ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χώρου. Ἡ Κρήτη ἦτο δευτεροβριθῆς καὶ οἱ χώροι ἠδύνατο νὰ στεγασθοῦν κατ' ἀρέσκειαν. Εἰς τὴν Βαβυλωνίαν ὅμως μόνον προσιτὸν μέσον ἦτο ὁ κορμὸς τοῦ φοίνικος. Τοῦτο ἤγαγεν εἰς τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον ἄριστα ἀντελήφθη καὶ διετύπωσεν ὁ

¹ Ὁρα Β. Meissner, *Babylonien und Assyrien*, 1, 286, εἰκ. 100 - 101. R. Koldewey, *Das Wieder erstehende Babylon*, 279 ἔξ., εἰκ. 235 - 236.

² Ὁρα τὴν μελέτην μου *Zur Orientierung der minoischen Architektur*, *Proceedings of the First Intern. Congress of Prehist. and Protohistoric Sciences, Oxford 1934*, σ. 197 ἔξ. Τὸ μέγαρον Σκλαβοκάμπου: Ἄρχ. Ἐφημερίς, 1939 - 1941 (ἔξεδόθη 1948), σ. 69 ἔξ.

Στραβων¹: «Διὸ καὶ ταῖς στέγαις ἐπὶ δύο πήχεις γῆν ἐπιτίθεσθαι, ὑπὸ δὲ τοῦ βάρους ἀναγκάζεσθαι στενοὺς μὲν, μακροὺς δὲ ποιεῖσθαι τοὺς οἴκους, ἀπορουμένους μακρῶν μὲν δοκῶν, δεομένους δὲ μεγάλων οἴκων διὰ τὸ πνίγος».

Πάντα ταῦτα τονίζονται διὰ τὰ καταδειχθῆ πόσον πολυμερές εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῆς κατοικίας καὶ πρὸς πόσας κατευθύνσεις δέον τὰ στραφῆ ἢ ἔρρινα, ἵνα σὺν τῷ χρόνῳ ἐξιχνιασθῶσιν οἱ γενεσιουργοὶ παράγοντες τῆς οἰκίας ἐν ἐκάστῳ τόπῳ καὶ χρόνῳ. Πάντως οὗτοι ἀπέχουσι πολὺ τῆς μιᾶς καὶ μόνης ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς, ὡς ἠθέλησε τὸ ἐφαρμόσει τὸ πρᾶγμα ὁ Celmann. Ὁ κλιματικὸς παράγων εἶναι ἀναμφισβητήτως σπουδαῖος, πιθανῶς ὁ σπουδαιότατος, ἀλλ' ὄχι καὶ ὁ μόνος. Ἡ ἔρρινα τοῦ λαογράφου πρόκειται καὶ ἐνταῦθα τὰ προαγάγη τὰ μέγιστα τὸ ζήτημα, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου.

Παρ' ἡμῖν, ὅπου ποικιλώταται τύχαι καὶ παράγοντες ἱστορικοὶ ἤσκησαν μακροαίωνα ἐπιδράσεις, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἔσχον τὰ ἀποτελέσματά των ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἴδου ἐν παράδειγμα: Ἐπ' εὐκαιρίᾳ μνείας προϊστορικῶν οἰκιῶν ἐκ Κρήτης καὶ Κυκλάδων, ὁ Ἐβανς παρετήρησεν ὅτι καὶ σήμερον εἰς ἀπόκεντρα μέρη τῆς Ἀλβανίας συμβαίνει ὅ,τι καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκεῖνας: Τὸ ἰσόγειον δηλαδὴ, λόγῳ ἔλλειψεως ἀσφαλείας, οὐδὲν ἀνοιγμα παρουσιάζει, ἀλλ' εἶναι προσιτὸν ἔσθην διὰ καταπακτῆς καὶ χρησιμεύει ὡς ἀποθήκη. Θύρα ὑπάρχει μόνον εἰς τὸ ἄνω πάτωμα, προσιτὴ διὰ κινήσεως κλίμακος, ἥτις ἀνασύρεται τὴν νύκτα². Κατὰ τὰς περιόδους τῆς ἀρχαιότητος, καθ' ἃς ἡ γυνὴ καὶ ἡ ζωὴ γενικῶς τῆς οἰκίας εἶναι ἀποκεκλεισμένοι ἐκ τοῦ ἔξω κόσμου, ἡ κατοικία μορφοῦται ἀναλόγως μὲ φῶς καὶ ἀέρα ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς καὶ χωρὶς εὐρέα ἀνοίγματα ἐξωτερικῶς. Κατὰ τὰς περιόδους τοῦ ἀπηνοῦς ζυγοῦ τῶν κατακτητῶν, καθ' ἃς πᾶν πολύτιμον ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ἔπρεπε νὰ μὴ ὑπολίπτη εἰς τὸ ἀσελγὲς ἢ τὸ ἀρπακτικὸν βλέμμα τοῦ κατακτητοῦ, πρέπει νὰ ἐπέδρασαν ἀνάλογοι συνθηκαὶ καὶ ἐπὶ τῆς κατοικίας. Ὁ διαρκῶς ἀποσυρόμενος ραγιᾶς εἰς τὰ ὄρεινότερα, τὰ ἄφορα καὶ τὰ στερούμενα πάσης εὐκολίας μέρη, πρέπει νὰ διεμόρφωσεν ἀναλόγως καὶ τὴν κατοικίαν του. Ὁ Μεσογειακὸς ἄνθρωπος πάλιν ἔσχε τὰς συνθήκας τῆς ζωῆς ἐντελῶς διαφόρους καὶ ἡ κατοικία του, μελετώμενη καταλλήλως, θὰ ὀμιλήσῃ τὴν ἀνάλογον γλῶσσαν.

Πάντα ταῦτα τὰ πολλαπλᾶ προβλήματα θὰ ἀπαιτήσωσιν ἔρριναν μακρὰν καὶ δεικνύουσιν τὴν πολυμέρειαν καὶ τὸ σύνθετον τοῦ προβλήματος τῆς κατοικίας. Πέραν δὲ καὶ πάντων τούτων, αἱ στοιχειώδεις μορφαὶ τῆς κατοικίας εἶναι φυσικὸν νὰ ἀναγεννῶνται αὐτομάτως, ἄνευ μεσολαβήσεως τοῦ ἱστορικοῦ

¹ Στραβ., 15, 3, 10 (731).

² Sir A. Evans, Palace of Minos, II, σ. 299.

παράγοντος. Πιστεύω διὰ τοῦτο, ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ βλέπωμεν ἀπαραίτητως τὴν διαιώνισιν τοῦ Μυκηναϊκοῦ μεγάρου εἰς στοιχειώδεις μορφάς τῆς σημερινῆς Ἑλληνικῆς οἰκίας. Τὸ Μυκηναϊκὸν μέγαρον, ὅπως τὸ βλέπομεν κυρίως εἰς τὰς Μυκήνας καὶ τὴν Τίρυνθα (κατ' ἐμὲ ἔδρας ἀμφοτέρως μιᾶς μόνης δυναστείας), εἶναι ἡ τελείωσις τῆς ἐξελίξεως τοῦ βασιλικοῦ ἐνδιατήματος. Εἰς τὴν ἀπλῆν του μορφήν εἶναι ἀπὸ τοὺς στοιχειώδεις τύπους κατοικίας καὶ ἀσφαλῶς πολλοὶ κοινοὶ θνητοὶ κατώκησαν εἰς μεγαροειδῆς οἰκίας. Σήμερον ὅμως, ὅποτε κατέχομεν ἐκτεταμένα ἀρχιτεκτονικὰ ἐρεῖπια (Κοράκου, Ζυγουριές, κάτω πόλις Τίρυνθος καὶ κυριώτατα κάτω πόλις Ἀσίνης καὶ ἡ Μυκηναϊκὴ πολίχνη Μάλθι τῆς Μεσσηνίας, χωρὶς νὰ ἀναφέρωμεν νησιωτικούς συνοικισμούς, ὡς τὸ Θερμί, Γουρνιά, Παλαίκαστρον κ.λ.π.), βλέπομεν ὅτι ἡ πραγματικῶς λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν δύναται τόσον εὐκόλως νὰ ὑπαχθῆ εἰς ἓνα καὶ δύο τύπους. Τὸ μεγαροειδὲς συγκρότημα ἀπαντᾷ ὅπως δῆποτε συχρόν, ἀλλ' εἰς μορφήν ἄτυπον καὶ ἀρχέγονον. Εἶναι ὀρθογώνιος τύπος κατοικίας, διαιρούμενος εἰς δύο, ἀλλ' ἄνευ κανόνων ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς θύρας, τοῦ μεσοτοίχου, τῆς ἐστίας καὶ τῶν τυχόν προσανυξήσεων τοῦ χώρου.

Ἐπὶ πλέον, τὸ ζήτημα τοῦ Μυκηναϊκοῦ μεγάρου περιπλέκεται καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς στέγης. Εἰς τὰ βορειότερα κλίματα φαίνεται πράγματι νὰ ἐπικρατῆ ἡ κεκλιμένη στέγη. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Τσουντα, ὡς πρὸς τὰ Νεολιθικὰ μέγαρα τῆς Θεσσαλίας, μού φαίνονται πάντοτε ἰσχυρά. Αἱ νεώταται ἀνακαλύψεις ἐν Βουλγαρίᾳ παρουσιάζουν τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, διότι ἀνεκαλύφθησαν περιεργα καὶ ἀξιόλογα πῆλινα ἀπομιμήματα Νεολιθικῶν οἰκιῶν ὀρθογωνίων, μετὰ στέγης μονοκλινοῦς ἢ δικλινοῦς καὶ παραδόξων κυκλικῶν θυρῶν καὶ παραθύρων¹. Προκειμένου ὅμως περὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ μεγάρου, αἱ ἔρευναι τοῦ Wace ἐν Μυκήναις κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ διωρόφου ἀνακτόρου φέροντος ἐπίπεδον τὴν στέγην. Εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα κατέληξαν καὶ αἱ ἔρευναι τῶν Müller καὶ Karo, προκειμένου περὶ ὀλοκλήρου τοῦ συγκροτήματος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος².

Ἐπὶ τοιούτους ὅρους τὸ ζήτημα τοῦ προϊστορικοῦ μεγάρου περιπλέκεται ἤδη ἐν αὐτῇ τῇ γενέσει του. Τὸ ζήτημα πάλιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς οἰκίας εἶναι ἔτι μᾶλλον πολύπλοκον. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχωμεν πολὺ περισσότερον ἀρχαῖον ὕλικόν, καὶ δὴ ἐκ τόπων ἀποκέντρων, διότι μεγάλα κέντρα, ὡς ἡ Δῆλος, ἡ Ὀλυμπός, ἡ Πριήνη, δὲν θὰ ἀπεδείκνυον πολλὰ πράγματα, προκει-

¹ Ὅρα τὸ βιβλίον τοῦ κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον ἐξαφανισθέντος Ἀμερικανοῦ James A. Gaul, *The Neolithic Period in Bulgaria*, 1948, ὅπερ ἐξεδόθη εἰς ἀτελῆ μορφήν ἐκ τῶν χειρογράφων του.

² Ὅρα τὸν 25ον τόμον τοῦ *British School Annual* περὶ Μυκητῶν καὶ τὸν 3ον τόμον τοῦ *Tiryns*, ἔνθα πλήρης ἀναπαράστασις τῆς αὐτόθι ἀκροπόλεως. Κατὰ τῶν ὀλίγων εἰσέτι ὀπαδῶν τῆς ἀετοειδοῦς στέγης, ὅρα Blegen, *The Roof of the Mycen. Megaron*, *AJA*, 49, 1945, 35 ἔξ.

μένον περὶ τοῦ σχήματος τῆς σημερινῆς κατοικίας τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ εἰς χωρία καὶ ἀποκέντρους ἐπαρχίας.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἀφοροῦν εἰς τὸ νὰ παρουσιάσουν τὸ πολύπλοκον τοῦ προβλήματος τῆς κατοικίας. Ἡ συνθετικὴ ἐργασία τοῦ κ. Μέγα ἐν τούτῳ ἀποτελεῖ ἐν μόνον βῆμα. Πᾶς τις θὰ ἤϋχετο, φυσικά, νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ πυρὴν τῆς θεωρίας του περὶ καταγωγῆς τῆς σημερινῆς κατοικίας ἐκ τῆς ἀρχαίας περιέχει ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον ποσοστὸν ἀληθείας. Ἄλλὰ τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ὅπως εἶπομεν, ἀποτελεῖ τὰ σχόλια εἰς τὸ κύριον ἔργον τοῦ συγγραφέως, ὅπερ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ συναγωγὴ τοῦ πρώτου ὕλικου. Ἐν τούτῳ παρέσχεν ὑπηρεσίας πολυτίμους ἤδη καὶ ἡ προσπάθεια αὐτοῦ, ἥτις συνεχίζεται, ἀποτελεῖ τίτλον σοβαρὸν διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστήμην.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ